

Tomasz Lachowski

Perspektywa praw ofiar w prawie międzynarodowym

Sprawiedliwość okresu przejściowego
(*transitional justice*)

**Perspektywa praw ofiar
w prawie
międzynarodowym**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Tomasz Lachowski

**Perspektywa praw ofiar
w prawie
międzynarodowym**

Sprawiedliwość okresu przejściowego
(*transitional justice*)

Tomasz Lachowski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji
Katedra Prawa Międzynarodowego i Stosunków Międzynarodowych
90-232 Łódź, ul. Kopcińskiego 8/12

RECENZENT

Roman Wieruszewski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Hanna Opala

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: <https://commons.wikimedia.org/Michael Bükér>

© Copyright by Tomasz Lachowski, Łódź 2018

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2018

Publikacja wyraża jedynie poglądy Autora i nie może być utożsamiana z oficjalnym stanowiskiem
Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08182.17.0.M

Ark. wyd. 25,0; ark. druk. 23,625

ISBN 978-83-8088-964-4

e-ISBN 978-83-8088-965-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Ważniejsze skróty	11
Wstęp	15
Część 1	
Sprawiedliwość okresu przejściowego: geneza – definicja – instytucje	23
Wprowadzenie	25
Społeczeństwa przekształcające się	33
Rozdział 1	
Sprawiedliwość okresu przejściowego – analiza fenomenu	37
1.1. Definicja sprawiedliwości okresu przejściowego	37
1.2. Geneza i etapy rozwoju sprawiedliwości okresu przejściowego	43
1.3. „Zbrodnie przeszłości” – typologia naruszeń praw ujętych w strategiach sprawiedliwości okresu przejściowego	46
1.4. Zbiór podmiotów wdrażających mechanizmy <i>transitional justice</i>	48
1.5. Sprawiedliwość okresu przejściowego: od „oceny przeszłości” do instrumentu budowania pokoju po konflikcie zbrojnym	51
1.6. Wnioski	55
Rozdział 2	
Sprawiedliwość retrybutywna. Procesy karne – sądowa odpłata za popełnione zbrodnie	57
2.1. „Sprawiedliwość zwycięzców” czy „sprawiedliwość przegranych”?	58

6 Spis treści

2.2. Procesy karne a <i>transitional justice</i> – rys historyczny	62
2.2.1. Początki sprawiedliwości (międzynarodowej) karnej	62
2.2.2. Sprawiedliwość międzynarodowa karna po I wojnie światowej	63
2.2.3. Zbrodnie II wojny światowej – dziedzictwo Trybunału w Norymberdze	65
2.2.4. Czasy powojenne – hibernacja sprawiedliwości międzynarodowej karnej	67
2.2.5. Od lat 90. XX w. do czasów współczesnych – „odrodzenie” sprawiedliwości międzynarodowej a krajowe rozliczenia karne zbrodni państw postautorytarnych	68
2.3. Międzynarodowy Trybunał Karny – centralny ośrodek sprawiedliwości okresu przejściowego?	73
2.4. Międzynarodowe i umiędzynarodowione sądy karne <i>ad hoc</i>	80
2.5. Specjalne sądy karne krajowe zorientowane na osądzenie zbrodni przeszłości	82
2.5.1. Trybunał Zbrodni Międzynarodowych w Bangladeszu	84
2.5.2. Przyszłość sprawiedliwości międzynarodowej karnej: sądy krajowe i regionalne?	88
2.6. Wnioski	90

Rozdział 3

Pozasądowe mechanizmy sprawiedliwości okresu przejściowego. Metody poszukiwania i opowiadania prawdy **93**

3.1. Komisje prawdy	93
3.1.1. Definicja komisji prawdy	96
3.1.2. Sposoby tworzenia komisji prawdy	99
3.1.3. Skład komisji prawdy – dostępne rozwiązania	101
3.1.4. Zestawienie działań operacyjnych podejmowanych przez komisje	102
3.1.5. Mandat – „konstytucja” komisji prawdy	103
3.1.6. Raport końcowy oraz rekomendacje komisji prawdy	108
3.1.7. Współczesne znaczenie i wykorzystanie komisji prawdy	109
3.2. Komisje śledczo-badawcze typu <i>fact-finding</i>	112
3.2.1. Podstawa działania, cele oraz mandat misji śledczo-badawczych	114
3.2.2. Związek misji <i>fact-finding</i> z mechanizmami sprawiedliwości karnej a problemem reparacji	118
3.3. Wnioski	123

Rozdział 4

Programy reparacyjne **125**

4.1. Reparacje powojenne na podstawie traktatów pokojowych	130
4.1.1. Kształtowanie się obowiązku reparacyjnego do schyłku XIX w.	130
4.1.2. Reparacje powojenne – system wersalski	132
4.1.3. System reparacji po II wojnie światowej	132
4.1.4. Reparacje powojenne współcześnie	134

4.2. Reparacje za „historyczne krzywdy” – wymiar międzynarodowy	136
4.2.1. Reparacje niemieckie dla narodu żydowskiego za Holocaust	137
4.2.2. Jak wycenić przewinienia mocarstw kolonialnych? Reparacje za zbrodnie dawnych metropolii	141
4.3. Reparacje za „historyczne krzywdy” – wymiar krajowy	145
4.3.1. Reparacje w następstwie funkcjonowania komisji prawdy	146
4.3.2. Reparacje wdrażane niezależnie od istnienia innych mechanizmów <i>transitional justice</i>	149
4.4. Wnioski	153

Część 2

Sprawiedliwość okresu przejściowego dla ofiar – charakterystyka pojęcia ofiary oraz przysługujących jej fundamentalnych praw: do sprawiedliwości, do prawdy i do naprawy **155**

Wprowadzenie **157**

Rozdział 5

Pojęcie ofiary naruszeń w optyce mechanizmów sprawiedliwości okresu przejściowego **159**

5.1. Pojęcie ofiary naruszeń praw człowieka i prawa humanitarnego – uwagi ogólne	161
5.2. Pojęcie ofiary w systemach ochrony praw człowieka	163
5.3. Pojęcie ofiary a międzynarodowe sądownictwo karne	167
5.3.1. Pojęcie ofiary w systemie trybunałów <i>ad hoc</i>	169
5.3.2. Pojęcie ofiary i ich uczestnictwo w postępowaniu – rozwiązania MTK	172
5.4. Pojęcie ofiary w ujęciu pozasądowym – przykład komisji prawdy	175
5.4.1. Rozwój pojęcia ofiary w pracach komisji prawdy	175
5.4.2. Pojęcie ofiary a problem uznania odpowiedzialności i reparacji – kasus Komisji Prawdy i Pojednania dla Peru	178
5.5. Wnioski	180

Rozdział 6

Prawo do sprawiedliwości **183**

6.1. Źródła i charakter zobowiązania państwa w przedmiocie ścigania i karania sprawców naruszeń	185
6.1.1. Międzynarodowe prawo humanitarne	186
6.1.2. Prawo międzynarodowe praw człowieka – traktaty o charakterze szczegółowym	188
6.1.3. Prawo międzynarodowe praw człowieka – regulacje o charakterze ogólnym	195
6.1.3.1. Charakter i zakres zobowiązania w zakresie ścigania i karania osób winnych naruszeń	196
6.1.4. Prawo zwyczajowe w zakresie ścigania i karania sprawców naruszeń	207

8 Spis treści

6.2. Problem amnestii w prawie międzynarodowym	209
6.2.1. Geneza amnestii	211
6.2.2. Pojęcie i rodzaje amnestii	212
6.2.2.1. Amnestia a ułaskawienie	215
6.2.2.2. Amnestie bezwarunkowe – kazus Chile	217
6.2.2.3. Amnestie warunkowe – kazus Komisji Prawdy i Pojednania dla RPA	218
6.2.3. Amnestia a prawo międzynarodowe	220
6.2.4. Amnestia w systemach ochrony praw człowieka	223
6.2.5. Amnestia w świetle orzecznictwa międzynarodowych sądów karnych	228
6.3. Obowiązek ścigania a powołanie komisji prawdy	237
6.3.1. Trybunały karne i komisje prawdy – różne instytucje, tożsame obszary działania?	237
6.3.2. Kazus Sierra Leone	244
6.3.3. MTK a powołanie komisji prawdy lub wykorzystanie innych mechanizmów rezygnacji ze ścigania i karania sprawców	249
6.3.3.1. Artykuł 17 Statutu Rzymskiego	251
6.3.3.2. Artykuł 53 Statutu Rzymskiego	254
6.3.3.3. Artykuł 16 Statutu Rzymskiego	258
6.4. Wnioski	259
Rozdział 7	
Prawo do prawdy	261
7.1. Charakterystyka pojęcia	265
7.2. Źródła prawa do prawdy	268
7.3. Natura, charakter i zakres (indywidualnego) prawa do prawdy	272
7.3.1. Obowiązek przeprowadzenia rzetelnego postępowania w przedmiocie badania okoliczności naruszeń	273
7.3.2. Prawo do wiedzy na temat losu osób najbliższych – sytuacja cierpienia psychicznego (<i>mental distress</i>)	279
7.4. Konceptualizacja fenomenu prawa do prawdy	283
7.4.1. Sprawa dotycząca Srebrenicy przed Izbą Praw Człowieka dla Bośni i Hercegowiny	283
7.4.2. Prawo do prawdy w sprawie katyńskiej – <i>Janowiec i inni przeciwko Rosji</i> przed ETPC	288
7.4.3. Prawo do prawdy: postulat czy twarde prawo?	295
7.5. Prawo do prawdy – wymiar zbiorowy	298
7.6. Wnioski	304

Rozdział 8

Prawo do naprawy	307
8.1. Źródła reparacji w prawie międzynarodowym	309
8.2. Formy reparacji	312
8.2.1. Restytucja	313
8.2.2. Kompensacja	314
8.2.3. Rehabilitacja	315
8.2.4. Satysfakcja	316
8.2.5. Gwarancja niewystąpienia naruszeń w przyszłości	317
8.3. Prawo do naprawy – charakter i zakres	318
8.3.1. Prawo do naprawy w międzynarodowym prawie humanitarnym	319
8.3.2. Prawo do naprawy w systemach ochrony praw człowieka	321
8.3.3. Prawo do naprawy w systemie MTK	325
8.4. Wnioski	328
Zakończenie	331
Bibliografia	337
Orzeczenia sądowe	361

Ważniejsze skróty

- AKPC** – Amerykańska Konwencja Praw Człowieka z dnia 22 listopada 1969 r.
- AKPCL** – Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów z dnia 26 czerwca 1981 r.
- AKomPCL** – Afrykańska Komisja Praw Człowieka i Ludów
- ATPCL** – Afrykański Trybunał Praw Człowieka i Ludów
- Dz.U.** – Dziennik Ustaw
- ECOWAS** – *Economic Community of West African States*, Wspólnota Gospodarcza Państw Afryki Zachodniej
- EKPC** – Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284)
- ETPC** – Europejski Trybunał Praw Człowieka
- ICT-BD** – *International Crimes Tribunal of Bangladesh*, Trybunał Zbrodni Międzynarodowych w Bangladeszu
- IPC** – *Dom za Ljudska Prava za Bosnu i Hercegovinu*, Izba Praw Człowieka dla Bośni i Hercegowiny
- KG** – konwencje genewskie, Konwencje z dnia 12 sierpnia 1949 r. o: (I) polepszeniu losu rannych i chorych w armiach w polu będących; (II) polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu; (III) traktowaniu jeńców wojennych; (IV) ochronie osób cywilnych podczas wojny (Dz.U. z 1956 r., nr 38, poz. 271, zał.)
- KH** – konwencje haskie z dnia 18 października 1907 r. (Dz.U. z 1927 r., nr 21, poz. 161)
- KomPT** – Komitet Przeciwko Torturom
- KPC** – Komitet Praw Człowieka

12 Ważniejsze skróty

- k.p.k.** – Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 1997 r., nr 89, poz. 555)
- KPM** – Komisja Prawa Międzynarodowego
- KPT** – Konwencja Wiedeńska o Prawie Traktatów z dnia 22 maja 1969 r. (Dz.U. z 1990 r., nr 74, poz. 439)
- KNZ** – Karta Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r. (Dz.U. z 1947 r., nr 23, poz. 90)
- KWZ** – Międzynarodowa Konwencja o ochronie wszystkich osób przed wymuszonymi zaginięciami z dnia 20 grudnia 2006 r.
- MCK** – Międzynarodowy Czerwony Krzyż
- MKPC** – Międzyamerykańska Komisja Praw Człowieka
- MPPOiP** – Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 167, zał.)
- MTK** – Międzynarodowy Trybunał Karny
- MTKJ** – Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii
- MTKR** – Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy
- MTPC** – Międzyamerykański Trybunał Praw Człowieka
- MTS** – Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości
- MTW** – Międzynarodowy Trybunał Wojskowy
- MTWDW** – Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu
- NIOK** – Nadzwyczajne Izby Orzekające w Kambodży
- NGO** – *non-governmental organization*, organizacja pozarządowa
- OJA** – Organizacja Jedności Afrykańskiej
- ONZ** – Organizacja Narodów Zjednoczonych
- OPA** – Organizacja Państw Amerykańskich
- I PD** – I Protokół Dodatkowy do konwencji genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych z dnia 8 czerwca 1977 r., Genewa (Dz.U. z 1992 r., nr 41, poz. 175, zał.)
- II PD** – II Protokół Dodatkowy do konwencji genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 r., o ochronie ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych, z dnia 8 czerwca 1977 r., Genewa (Dz.U. z 1992 r., nr 41, poz. 175, zał.)
- PDPC** – Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r.
- RB ONZ** – Rada Bezpieczeństwa ONZ
- RE** – Rada Europy
- REKOM/
RECOM** – *Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ*, Komisja Regionalna ds. ustalenia faktów dot. zbrodni wojennych i poważnych naruszeń praw człowieka popełnianych na terytorium byłej Jugosławii

- RPC ONZ** – Rada Praw Człowieka ONZ
- SG ONZ** – Sekretarz Generalny ONZ
- SSSL/** – Sąd Specjalny dla Sierra Leone / Rezydualny Sąd Specjalny dla Sierra
RSSSL Leone
- Statut** – Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego z dnia 17 lipca 1998 r.
Rzymski (Dz.U. z dnia 9 maja 2003 r. nr 78, poz. 708)
- STL** – Specjalny Trybunał dla Libanu
- STSM** – Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej
- UA** – Unia Afrykańska
- ZO ONZ** – Zgromadzenie Ogólne ONZ

Wstęp

Czy można „opisać przeszłość” przy użyciu narzędzi typowo prawnych, pozostawiając na uboczu instrumenty charakterystyczne dla nauki historii czy nauk politycznych? Czy prawny wywód dotyczący rozliczania zbrodni przeszłości może spowodować „odpolitycznienie” debaty w poszczególnych państwach zmagających się ze swoim niełatwym dziedzictwem? Czy prawo międzynarodowe może stać się orężem dla ochrony praw ofiar pokrzywdzonych przez długoletnie, często masowe, strukturalne naruszenia w wyniku działania rządów autorytarnych lub przeżywających traumę związaną z brutalną wojną?

Wszystkie te pytania odnoszą się bezpośrednio do pojęcia sprawiedliwości okresu przejściowego (*transitional justice*), niezwykle dynamicznie rozwijającej się dyscypliny wiedzy, ale i przede wszystkim działań praktycznych czerpiących wprost z nauk prawnych, w tym prawa międzynarodowego, nauk historycznych, politycznych, społecznych czy nawet psychologicznych. To nauka, która próbuje znaleźć odpowiedź na problemy społeczeństw przekształcających się, znajdujących się w trudnym „okresie przejściowym” pomiędzy rządami władzy opresyjnej a demokracją lub pomiędzy wojną a pokojem.

Monografia dotyczy pojęcia sprawiedliwości okresu przejściowego, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji prawnej ofiar poważnych naruszeń praw człowieka lub prawa humanitarne go w czasie gwałtownych zmian polityczno-społecznych w ramach danych społeczeństw postkonfliktowych lub postautorytarnych. Polska nauka prawa międzynarodowego dość rzadko podejmuje tematy związane z rozliczaniem zbrodni przeszłości, być może także z uwagi na możliwy polityczny wymiar takiego wywodu, czego potwierdzeniem jest znikoma ilość prawniczych publikacji odnoszących się do tematyki *transitional justice*¹.

1 Np. A. Czarnota, *Radykalne zło a prawo, czyli jak mierzyć się z trudną przeszłością. Przewodnik po literaturze*, „Ius et Lex” 2003, vol. 2, nr 1, s. 349–363; G. Skąpska, *Rozliczenie*

Może to w pewnym sensie dziwić, zważywszy na to, z jaką atencją podchodzi się do problematyki rozliczeń przeszłości w literaturze światowej, przede wszystkim anglojęzycznej. Prace tak wybitnych i znanych autorów jak Ruti Teitel², Neil Kritz³, Naomi Roht-Arriaza⁴, Pablo de Greiff⁵, Priscilla Hayner⁶, William Schabas⁷ czy Mark Freeman⁸ wpłynęły w sposób zasadniczy na ugruntowanie i rozwijanie omawianego pojęcia w globalnym dyskursie nad rolą i formą sprawiedliwości w burzliwym okresie przemian. W ostatnim czasie dało się zauważyć jednak niewielki wzrost zainteresowania problematyką „opisywania przeszłości” także w polskiej nauce prawa międzynarodowego⁹, w czym ma swój udział Autor niniejszej monografii¹⁰. Jak się jednak wydaje, poza szczerkowymi odniesieniami,

łamania praw człowieka w przeszłości. Analiza kulturowa, „Ius et Lex” 2003, vol. 2, nr 1, s. 69–94; M. Smolak, *Sprawiedliwość tranzycyjna na przykładzie Komisji Prawdy i Pojednania RPA*, „Państwo i Prawo” 2002, nr 11, s. 66–74.

- 2 R.G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford University Press: Oxford 2000.
- 3 N. Kritz (red.), *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, t. 1–3, US Institute of Peace Press: Washington DC 1995.
- 4 N. Roht-Arriaza (red.), *Impunity and Human Rights in International Law and Practice*, Oxford University Press: Oxford 1995.
- 5 P. de Greiff (red.), *The Handbook of Reparations*, Oxford University Press: Oxford 2006.
- 6 P.B. Hayner, *Unspeakable Truths: Transitional Justice and Challenge of Truth Commissions*, Routledge New York: London 2011.
- 7 W.A. Schabas, *Unimaginable Atrocities: Justice, Politics and Rights at the War Crimes Tribunals*, Oxford University Press: Oxford 2012.
- 8 M. Freeman, *Truth Commissions and Procedural Fairness*, Cambridge University Press: Cambridge 2006.
- 9 M. Matyasik, P. Domagała, *Międzynarodowe trybunały karne oraz elementy sprawiedliwości tranzycyjnej*, Difin: Warszawa 2012; M. Komosa, *Komisja prawdy. Mechanizm odpowiedzialności za naruszenie praw człowieka*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego: Warszawa 2013; T. Snarski, *Sprawiedliwość transformacyjna, filozofia prawa i rozliczanie przeszłości przez demokratyczne państwo prawa*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2010, nr 2(16), s. 211–228; Helsińska Fundacja Praw Człowieka, *Sprawiedliwość okresu transformacji – przekazywanie doświadczeń Polski dla Tunezji. Modele rozliczeń z przeszłością*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka: Tunis 2012; I. Lyubashenko, *Transitional Justice in Post-EuroMaidan Ukraine: Swimming Upstream*, Peter Lang GmbH: Frankfurt a.M. 2017. Ostatnia pozycja umieszczona jest w tym zestawieniu w związku z faktem, że jej autor jest pracownikiem SWPS Uniwersytetu Humanistycznospołecznego w Warszawie.
- 10 Np. T. Lachowski, *Transitional Justice and Democratization: The Central and Eastern European Experience After 1989 – With Special Reference to Poland*, „International Journal of Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights” 2011, vol. 2, s. 71–82; T. Lachowski, *Konceptualizacja prawa do prawdy w świetle orzecznictwa sądów międzynarodowych ze szczególnym uwzględnieniem sprawy Srebrenicy przed Izbą Praw Człowieka dla Bośni i Hercegowiny*, [w:] A. Wyrozumska (red.), *Swoboda orzekania sądów międzynarodowych*, Katedra Europejskiego Prawa Konstytucyjnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego: Łódź 2014, s. 64–78; T. Lachowski, *Transitional Justice and its Impact on Security and Internal Stability in South-East Asia – The Case of Bangladesh*, [w:] D. Mierzejewski, G. Bywalec (red.), *Building the Diverse Community*.

żadna z publikacji, które ukazały się w Polsce, nie podjęła trudu całościowego opisanie fenomenu *transitional justice*, zwłaszcza z perspektywy sprawiedliwości (dla) ofiar represji czy strukturalnych naruszeń praw w systemach niedemokratycznych lub związanych z konfliktami zbrojnymi¹¹. Niniejsze opracowanie, zbudowane wokół trzech najdonioślejszych praw ofiar w okresie przejściowym: **prawa do sprawiedliwości, prawa do prawdy i prawa do naprawy**, ma na celu uzupełnić ten niedostatek¹².

Celem prowadzenia badań z zakresu sprawiedliwości okresu przejściowego była próba „przesunięcia ciężaru” debaty nad rozliczaniem zbrodni przeszłości z nauk politycznych i społecznych, a także debaty *stricte* medialnej do nauki prawa i prawa międzynarodowego. Dlaczego wydaje się to tak istotne? Głównym powodem jest fakt, że to właśnie prawo jest odpowiednim instrumentem do mówienia na temat **odpowiedzialności za naruszenia prawa, wskazywania winnych** oraz poszukiwania innych **mechanizmów zaspokojenia praw ofiar**. Niewątpliwie pytania o **odpowiedzialność polityczną czy moralną** są integralną częścią szerszego dyskursu dotyczącego opisywania trudnej przeszłości. Odwołanie się do prawa być może jednak pozwoli na zobiektywizowanie dyskusji, choć jednocześnie zapewne nie ostudzi emocji najbardziej zainteresowanych: ofiar oraz przedstawicieli społeczeństw przekształcających się.

Celem monografii jest natomiast pokazanie, że na gruncie prawa międzynarodowego istnieją trzy fundamentalne prawa ofiar poważnych naruszeń w okresie przejściowym – **prawo do sprawiedliwości, prawo do prawdy i prawo do naprawy**, zakorzenione **łącznie** w prawie międzynarodowym praw człowieka, międzynarodowym prawie humanitarnym i prawie karnym międzynarodowym. Ponadto należy zauważyć, że wszystkie mechanizmy sprawiedliwości okresu przejściowego – sądowe i pozasądowe – są wobec siebie komplementarne, o ile ich wykorzystanie jest zgodne z prawem międzynarodowym (mając na względzie np. **niedopuszczalność** instytucji **amnestii** dla sprawców najpoważniejszych zbrodni i naruszeń praw człowieka). Ze względu na podstawowy cel opracowania, tj. ukazanie sytuacji prawnej ofiar w okresie przejściowym, skoncentrowano się w niniejszym wywodzie głównie na następujących mechanizmach *transitional justice*: procesach karnych, instrumentach poszukiwania i opowiadania prawdy oraz programach reparacyjnych,

Beyond Regionalism in East Asia, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 177–191.

- 11 Monografia Michała Krotoszyńskiego jest bowiem publikacją analizującą filozoficzno-prawny rdzeń pojęcia sprawiedliwości okresu przejściowego. Zob. M. Krotoszyński, *Modele sprawiedliwości tranzycyjnej*, Wydawnictwo Naukowe UAM: Poznań 2017.
- 12 Warto docenić jednak wszelkie przedsięwzięcia mające za zadanie pokazać wagę prawa międzynarodowego dla oceny wydarzeń historycznych i prób rozliczania przeszłości, które odbywają się w Polsce. Do takowych z pewnością należy aktywność Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, organizującego od kilku lat cykl tzw. letnich szkół poświęconych tym zagadnieniom („Historia przed Trybunałem” czy „Pamięć i prawo”).

pozostawiając poza jego zakresem środki administracyjne (np. lustrację) czy też reformy instytucjonalne¹³.

W opracowaniu przyjęto układ obejmujący osiem rozdziałów, które zostały ujęte w dwie oddzielne części.

W części pierwszej przeprowadzona zostaje pogłębiona analiza mechanizmów oraz instytucji pojęcia sprawiedliwości okresu przejściowego. Pierwszy rozdział rozwija pojęcie koncepcji *transitional justice*, pokazuje propozycje zdefiniowania zjawiska oraz historyczny rozwój podejmowanych strategii rozliczania zbrodni przeszłości, determinuje typologię naruszeń praw ujętych w strategiach sprawiedliwości okresu przejściowego, a także umieszcza *transitional justice* w szerszych działaniach z zakresu budowania pokoju. Rozdział drugi dotyka problematyki wykorzystania mechanizmów prawno-karnych z perspektywy idei „sprawiedliwości zwycięzców”, przedstawia historię procesów karnych wobec najpoważniejszych zbrodniarzy, przybliża konstrukcję, funkcjonowanie i rolę trybunałów międzynarodowych (na czele z Międzynarodowym Trybunałem Karnym), umiędzynarodowionych oraz specjalnych krajowych trybunałów zorientowanych na osądzenie sprawców zbrodni międzynarodowych w strategiach *transitional justice*. Rozdział trzeci koncentruje się na instytucji komisji prawdy (i pojednania), ich prawnej konstrukcji, elementach mandatu oraz realnym wpływie na sytuację występowania mnogości pokrzywdzonych, zwłaszcza w warunkach państwa powojennego. Ponadto przybliżone zostaje funkcjonowanie komisji śledczo-badawczych i innych zbliżonych instytucji nastawionych na zbieranie faktów (*fact-finding*) mogących przełożyć się na następcze osądzenie sprawców zbrodni i naruszeń. Rozdział czwarty skupia się na masowych programach reparacyjnych wdrażanych w celu naprawy historycznych krzywd, zarówno w wymiarze międzynarodowym, jak i krajowym (bardziej zasadnym z perspektywy *transitional justice*). Jednocześnie przedstawiony zostaje rodowód masowych programów reparacyjnych, który zasadniczo wywodzi się z reparacji powojennych, na ogół zasądzonych od strony przegranej na rzecz zwycięzców.

Celem części drugiej jest zdekodowanie parametrów pojęcia ofiary oraz przynależnych jej trzech praw: do sprawiedliwości, do prawdy i do naprawy. Pojęcie to opisano w rozdziale piątym, na tle odpowiednich rozwiązań prawa międzynarodowego praw człowieka, międzynarodowego prawa humanitarnego, międzynarodowego prawa karnego, a także na przykładzie działań instytucji pozasądowych, jakimi

13 Decyzja o nieanalizowaniu mechanizmów lustracyjnych oraz reform instytucjonalnych została podjęta w przeświadczeniu o relatywnie niewielkim udziale prawa międzynarodowego (w porównaniu z pozostałymi trzema mechanizmami *transitional justice* rozwijanymi w tym opracowaniu) i o zdecydowanie bardziej krajowym rodowodzie tych instytucji (nawet biorąc pod uwagę, że zwłaszcza polityka lustracyjna wdrażana w poszczególnych państwach regionu Europy Środkowo-Wschodniej, w tym w Polsce, znalazła swoją prawnomiędzynarodową ocenę w postaci choćby orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, kwestionujących jej poszczególne aspekty naruszające prawa i wolności obywatelskie).

są niewątpliwie komisje prawdy. Rozdział szósty, poświęcony prawu do sprawiedliwości, jest próbą odpowiedzi na pytanie, na ile zapewnienie prawnego, uzasadnionego oczekiwania osądzenia i ukarania sprawców jest twardym prawem, a na ile postulatem. Badane są źródła zobowiązania państwa w zakresie ścigania i karania sprawców naruszeń, kontekst praw człowieka, międzynarodowego prawa karnego, ale i mechanizmy, które rzeczywiście lub potencjalnie ograniczają realizację prawa do sprawiedliwości, tj. amnestia. Rozdział siódmy, dotyczący problematyki prawa do prawdy, pokazuje stosunkowo nową koncepcję prawa jednostek, ale i zbiorowości do odkrycia faktów na temat popełnianych zbrodni, realizowanego niezależnie od woli państwa czy nawet społeczności międzynarodowej zaangażowanej w strategię *transitional justice* w danym środowisku społeczeństwa przekształcającego się. W rozdziale przedstawiona jest różnica w podejściu zwłaszcza Międzypaństwańskiego Trybunału Praw Człowieka (afirmującego koncepcję prawa do prawdy) oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (bardzo powściągliwego w tym zakresie) do prawa do prawdy, a także wykorzystania pozasądowych środków, w tym komisji prawdy, dla realizacji jego zbiorowego wymiaru. Rozdział ósmy definiuje ostatnie z omawianych praw, czyli prawo do naprawy. Prawo to przedstawione zostaje na gruncie prawa międzynarodowego praw człowieka, kształtujących się jego zrębów w systemie międzynarodowego sądownictwa karnego (w szczególności MTK) oraz w zakresie pytania o jego istnienie w świetle międzynarodowego prawa humanitarne.

W pracy skorzystano przede wszystkim z metod badawczych, takich jak metoda historyczna (geneza omawianego pojęcia sprawiedliwości okresu przejściowego), metoda dogmatyczna (krytyczna analiza źródeł prawa międzynarodowego, orzeczeń międzynarodowych i krajowych sądów czy aktów oraz dokumentów wydawanych przez międzynarodowe organizacje) oraz, w ograniczonym zakresie, metoda prawnoporównawcza (analiza rozwiązań krajowych wybranych społeczeństw przekształcających się, w tym oficjalnych dokumentów produkowanych przez specjalne „przejściowe” instytucje, jak komisje prawdy). Odwołano się do prac doktryny i praktyków, a także analitycznych artykułów autorstwa doświadczonych ekspertów czy dziennikarzy, zajmujących się poszczególnymi aspektami sprawiedliwości okresu przejściowego.

Częściowo interdyscyplinarny charakter pracy (widoczny zwłaszcza w części pierwszej) spowodował pomocnicze sięgnięcie do metodologii badawczej charakterystycznej dla nauk pokrewnych, jak politologia czy socjologia. Przeprowadzono szereg badań terenowych w wybranych państwach powojennych lub postautorytarnych. Były to głównie wywiady i rozmowy z ludźmi zaangażowanymi we wdrażanie poszczególnych mechanizmów sprawiedliwości okresu przejściowego¹⁴,

14 Wywiady zostały przeprowadzone w ramach z góry przyjętego schematu pytań (zagadnień), które dotyczyły oceny: a) trafności wyboru danego mechanizmu *transitional justice* przez badane społeczeństwo przekształcające się; b) etapu, na którym znajduje się dane państwo kształtujące strategię sprawiedliwości okresu przejściowego; c) stopnia zaangażowania władz państwowych w proces *transitional justice*; d) stopnia

a także odwiedzanie miejsc pamięci czy uczestnictwo w prowadzonych działaniach w ramach *transitional justice* – jak procesy sądowe czy sesje instytucji z zakresu poszukiwania i przedstawiania prawdy.

Dla porządku wymienić należy w tym miejscu przede wszystkim pobyt naukowo-badawczy w **Bangladeszu** na zaproszenie Biura Prokuratora Trybunału Zbrodni Międzynarodowych (*International Crimes Tribunal of Bangladesh*) w grudniu 2013 r., rozliczającego sprawców zbrodni ludobójstwa z 1971 r. Polityczny kontekst wdrażania mechanizmów sprawiedliwości okresu przejściowego zaobserwowano podczas wyjazdu naukowego do **Bośni i Hercegowiny** latem 2011 r. w trakcie spotkań z osobami próbującymi animować wspólną regionalną komisję prawdy dla wszystkich państw byłej Jugosławii – znaną jako REKOM/RECOM. Ponadto podczas pobytu na Bałkanach Autor uczestniczył w specjalnych sesjach organizowanych przez wskazane lokalne organizacje pozarządowe, gromadzących przedstawicieli trzech zwaśnionych narodów – Boszniaków (muzułmanów), Chorwatów i Serbów, mających wypełniać brak instytucjonalnej komisji prawdy.

Podejmowano badania w państwach, które, jak wymienione powyżej, zmagają się z wydarzeniami już oddalonymi w czasie, ale wciąż wpływającymi na sytuację prawno-polityczną, a także w tych, które są dopiero na początku doby przemian, tworząc dzisiaj zręby strategii sprawiedliwości okresu przejściowego. Tak należy traktować miesięczny staż badawczy Autora w Kairze, w **Egipcie** w sierpniu 2014 r. (na zaproszenie stowarzyszenia „Dom Wschodni – Domus Orientalis”), trzy lata po wybuchu tzw. Arabskiej Wiosny Ludów i rok po przeprowadzeniu zamachu stanu przez generała el-Sisiego, dawnego wojskowego obalonego w 2011 r. na placu Tahrir prezydenta Hosniego Mubaraka, jak i kilkukrotne wizyty naukowe na **Ukrainie** w latach 2014–2017. Państwo to próbuje przekształcać się w chwili obecnej w trudnych warunkach wojennych, stając się ofiarą agresji Federacji Rosyjskiej przy wykorzystaniu separatystów na Donbasie, a równoległe wdrażając mechanizmy *transitional justice*, charakterystyczne dla rozliczania przeszłości (dziedzictwo sowieckie, ale i okres rządów Wiktora Janukowycza) oraz wykorzystywane w trakcie i potencjalnie po zakończeniu międzynarodowego konfliktu zbrojnego we wschodniej Ukrainie.

Niejako na drugim biegunie traktować należy pobyt badawczy w **Armenii** jesienią 2014 r., niemal w „przededniu” 100. rocznicy ludobójstwa Ormian w Imperium Osmańskim (do dziś państwo tureckie skutecznie odmawia uznania rzezi Ormian za „zbrodnię nad zbrodniami”). Podobnie brak możliwości rozliczenia zbrodni przeszłości zaobserwowano w **Mozambiku** podczas wizyty badawczej w kwietniu 2015 r. Państwo to „zapropomowało” zwaśnionym stronom z okresu wojny domowej z lat 1976–1992 tzw. politykę ciszy, społeczną amnezję, która jednak nie

akceptacji prowadzonych działań z zakresu sprawiedliwości okresu przejściowego przez zainteresowane społeczeństwa oraz e) zaangażowania społeczności międzynarodowej w proces rozliczania zbrodni przeszłości w danym państwie. Częściowe wyniki prowadzonych wywiadów zaprezentowano w poszczególnych rozdziałach niniejszego opracowania.

przewycięża traumy wojennej wielu grup ofiar z tego okresu oraz wciąż stanowi „pożywkę” dla partii politycznych, chcących podsycać konflikt pomiędzy dawnymi adwersarzami także dziś.

Wreszcie, niezwykle aktualne dla współczesnego wykorzystania mechanizmów sprawiedliwości okresu przejściowego okazały się wizyty badawcze w **Naddniestrzu** (w lipcu 2015 oraz styczniu 2017 r.) i **Abchazji** (w sierpniu 2015 i czerwcu 2016 r.). Brak wdrożenia mechanizmów rozliczenia trudnej przeszłości w relacji państwo *de facto* – państwo *de iure* (**Mołdawia, Gruzja**) skutkuje systematycznym pogłębianiem się społecznej (nawet) nienawiści zwaśnionych stron oraz prawdopodobną niemożliwością połączenia wrażliwych sobie terytoriów w jeden organizm państwowy, czyli sytuację zgodną z prawem międzynarodowym. To doskonała lekcja i dla Ukrainy, dążącej do reintegracji zbuntowanego Donbasu z pozostałą częścią państwa – mechanizmy *transitional justice* powinny zostać również uwzględnione.

Monografia stanowi zmodyfikowaną i uzupełnioną wersję rozprawy doktorskiej, przyjętej w 2016 r. na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego. Autor chciałby szczególnie podziękować promotorowi dysertacji, prof. Piotrowi Daranowskiemu, bez którego wsparcia, pomocy i życzliwości przygotowanie rozprawy byłoby z pewnością utrudnione. Za cenne i konstruktywne uwagi Autor dziękuje także całemu zespołowi Katedry Prawa Międzynarodowego i Stosunków Międzynarodowych Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego, a zwłaszcza dr. Markowi Wasińskiemu i mgr. Tomaszowi Grzywaczewskiemu, towarzyszącym niezwykle inspirującym badaniom terenowym w gorącej Afryce, jak i w zawsze nieodgadnionej przestrzeni poradzieckiej.

Autor jest także niezwykle wdzięczny za pomoc i okazaną cierpliwość w czasie pracy nad rozprawą doktorską Rodzicom, Babci, Najbliższej Rodzinie oraz Przyjaciołom.

Część 1

**Sprawiedliwość okresu
przejściowego: geneza – definicja
– instytucje**

Wprowadzenie

W ciągu ostatnich czterech dekad historii ludzkości świat doświadczył szeregu gwałtownych zmian polityczno-społecznych w obrębie poszczególnych narodów czy regionów. Prowadziły one do zastąpienia autorytarnych reżimów demokratycznymi systemami opartymi o rządy prawa. Społeczeństwa Ameryki Południowej, państw afrykańskich, Europy Środkowo-Wschodniej czy w ostatnich latach Afryki Północnej oraz Bliskiego Wschodu (fenomen tzw. Arabskiej Wiosny Ludów, sukcesywnie zmieniającej się w „arabską zimę”) po obaleniu dyktatorów musiały zmierzyć się z dylematem oceny własnej przeszłości, biorąc pod uwagę często zbrodniczą działalność poprzedniej, niedemokratycznej władzy. O tym jak trudne jest to zadanie, świadczy społeczny odbiór i ocena dokonywanych zmian w poszczególnych państwach przechodzących dynamiczną przemianę. Przykładem jest choćby polski kasus pojmowania „rozliczenia z Polską Rzeczpospolitą Ludową”, w tym oceny stanu wojennego czy innych naruszeń, których dopuszczała się władza komunistyczna – w praktyce do dziś dzielący polskie społeczeństwo.

Poważne naruszenia podstawowych praw człowieka, jak fizyczne eliminowanie bądź torturowanie przeciwników politycznych, prowadzenie polityki wymuszonych zaginięć (widoczne szczególnie w krajach Ameryki Łacińskiej) czy pozbawienie skutecznego dochodzenia swoich praw przed krajowym wymiarem sprawiedliwości to najczęstsze przejawy działania reżimów autorytarnych. Jeśli doda się do tego fakt nasilenia się w omawianym czasie występowania krwawych konfliktów zbrojnych, głównie o charakterze wewnętrznym (nierzadko o podłożu etnicznym czy religijnym), to zauważyć można, że wskazana dynamika zdarzeń wymusiła na danych społeczeństwach znalezienie skutecznych mechanizmów przywrócenia wiary w pojęcie sprawiedliwości, praw jednostki oraz pewności prawa. Co ważne, współcześnie coraz trudniej jest odróżnić sytuację zrzucenia jarzma autorytaryzmu od „czystej” formy konfliktu zbrojnego, ponieważ te dwie przyczyny gwałtownej

zmiany polityczno-społecznej przenikają się, czego dość jaskrawym przykładem stała się Ukraina po Rewolucji Godności¹ przełomu 2013 i 2014 r. Demonstrowane na kijowskim Majdanie dążenie do pełnej demokratyzacji i europeizacji kraju, którego rezultatem było odsunięcie od władzy Wiktora Janukowycza, spowodowało reakcję Federacji Rosyjskiej – nielegalną aneksję Półwyspu Krymskiego i rozpoczęcie konfliktu zbrojnego z Kijowem przy wykorzystaniu prorosyjskich separatystów na Donbasie.

Okres przejściowy implikuje pytania o stosunek państwa do swojej przeszłości, o zdolność do podjęcia odpowiednich środków, które mają posłużyć budowaniu nowego systemu czy – innymi słowy – doprowadzą do zawarcia „nowej umowy społecznej” (czasem dosłownie w postaci podpisania traktatu pokojowego pomiędzy niedawnymi adwersarzami, czego przykładem może być Sierra Leone). Jak w sytuacjach postkonfliktowych czy postautorytarnych zachować ma się społeczeństwo w obliczu konieczności oceny „mrocznej przeszłości”? Czy należy karać sprawców naruszeń? Czy winni są tylko liderzy polityczni, czy należy tak konstruować politykę ścigania i karania sprawców, by objąć nią możliwie jak najszerszy krąg jednostek? Czy jest to w ogóle realne w przypadkach sprawnie działającego systemu represji i wielu zaangażowanych w politykę naruszeń praw? Czy w imię stabilizacji i budowania pokoju należy raczej zrezygnować z propozycji karania dawnych oprawców, ponieważ może to spowodować podział społeczeństwa lub utrwalić istniejące wcześniej granice między danymi grupami społecznymi? Czy może, jak w przypadku postfrankistowskiej Hiszpanii, poddać się „zbiorowej amnezji” i nie podejmować prawnokarnych czy nawet pozasądowych prób rozliczenia się z przeszłością? I wreszcie, jak ma kształtować się rola prawa (międzynarodowego) w okresie przejściowym?

Pojęciem odnoszącym się wprost do przedstawionych wątpliwości jest tzw. sprawiedliwość okresu przejściowego (*transitional justice*)², która mniej więcej

- 1 Zapis Rewolucja Godności (ukr. Революція Гідності) dużą literą jest celowy ze względu na wagę tego wydarzenia zarówno dla Ukraińców, jak i dla samego Autora.
- 2 Inaczej określana jako sprawiedliwość czasu przemian, sprawiedliwość okresu transformacji lub sprawiedliwość tranzytywna. W toku dalszych rozważań przyjęte zostanie wyrażenie „sprawiedliwość okresu przejściowego” na określenie anglojęzycznego terminu *transitional justice*. Jak się wydaje, jest to najbardziej poprawny przekład, zarówno ze względu na czysto językowy, jak i mając na uwadze jego treść. Przymiotnik „tranzytywna” jest bezwolną kalką z języka angielskiego, natomiast określenie „czas przemian” czy „okres transformacji” używa się do opisanego dużo szerszego zakresu zmian dokonujących się w państwie: transformacja ustrojowa, transformacja polityczna, transformacja ekonomiczna czy też np. „przemiany Okrągłego Stołu w 1989 r. w Polsce”. *Transitional justice* to tylko – i też nie zawsze – wycinek obrazu szerszej transformacji. Wyrażenie „okres przejściowy” jest wolne od samonasuujących się skojarzeń w dyskursie publicznym (w tym wypadku nietrafnych), a jednocześnie wyraźnie akcentuje fakt pewnej zmiany z perspektywy samego zainteresowanego społeczeństwa. Podobnie okres transformacji może skończyć się szybciej i często w sposób formalny (np. przyjęciem nowej konstytucji), natomiast okres przejściowy sugeruje

od trzydziestu lat, tj. od czasu pierwszych przemian w Ameryce Południowej, jest przedmiotem pogłębianych badań zarówno z zakresu prawa, jak i dyscyplin pokrewnych. Należy jednocześnie zauważyć, że pojęcie sprawiedliwości okresu przejściowego jest relatywnie nowe. W literaturze światowej występuje właśnie od czasów zastępowania autorytarnych rządów przez struktury demokratyczne w Ameryce Południowej na przełomie lat 70. i 80. ubiegłego wieku. Niemniej podstaw i nowoczesnych założeń problematyki rozliczania zbrodni przeszłości szukać należy także w dziedzictwie pracy Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze oraz jego tokijskiego odpowiednika dla Dalekiego Wschodu. Sprawiedliwość międzynarodowa karna, praktycznie „zatrzymana” w całym okresie zimnej wojny, podkreśliła rolę prawa międzynarodowego w okresie przejścia, który, choć zawsze zakorzeniony w konkretnym przypadku danego przekształcającego się społeczeństwa, to jednak musi zostać opisany także językiem prawa międzynarodowego.

Sprawiedliwość okresu przejściowego oferuje szereg rozwiązań o charakterze sądowym, jak i pozasądowym, które służą „przejściu” z systemu represji czy okresu konfliktu do demokracji i rządów prawa. Współcześnie omawiane pojęcie należy uszeregować w jednym rzędzie z innymi problemami i wyzwaniem współczesnego świata. To przede wszystkim bezpieczeństwo międzynarodowe, a także suwerenność państwa, doniosłość praw człowieka oraz demokracja jako krystalizujące się prawo i zasada (choć zachwiana w swoim wymiarze liberalnym w ostatnich latach również w części państw Zachodu). Wszystkie wymienione powyżej aspekty pokazują rzeczywistą wagę problematyki przejścia do systemu demokratycznego. Ponadto można dziś zaobserwować coraz częstsze sięganie do mechanizmów *transitional justice* przez społeczeństwa, które nie zmagaly się z trudem „przekształcenia” ładu polityczno-społecznego w ich obrębie (np. prace komisji prawdy w USA czy Kanadzie). Nieraz instrumentarium sprawiedliwości okresu przejściowego wykorzystywane jest jeszcze w trakcie trwania przejścia (głównie konfliktu), czasem bez gwarancji pełnej demokratyzacji państwa. I choć wskazane przypadki różnią się zasadniczo, to jednak wszystkie one pozwalają na skonstruowanie tezy o powszechności rozwiązań *transitional justice* – przy zachowaniu odrębności wykorzystywanych mechanizmów, mając na względzie kontekst konkretnego społeczeństwa. Jednocześnie należy zastrzec bardzo wyraźnie, że analiza mechanizmów sprawiedliwości okresu przejściowego pod tym kątem nie oznacza przekonania o uniwersalności systemu demokratycznego we wszystkich zakątkach globu, zwłaszcza mając na uwadze liberalną demokrację świata zachodniego. Często próby narzucenia demokracji z zewnątrz społeczeństwu do tego nieprzygotowanemu nie znajdują powodzenia. Zastąpienie przewidywalnych dyktatur nieprzewidywalną „demokracją” powoduje destabilizację kraju czy nawet całego regionu. Może to generować dalsze wojny i krwawe konflikty okupione setkami

pewien proces mierzenia się z demonami przeszłości, przy równoczesnym budowaniu terazniejszej odpowiedzi na dylematy przekształcającego się społeczeństwa.

tysięcy ofiar, uniemożliwiając nie tylko wymierzenie sprawiedliwości, ale także zapewnienie pokoju. Warto zaznaczyć, że interwencja USA w Iraku w 2003 r. w ciągu kolejnej dekady nie spowodowała rozwoju i demokratyzacji tego państwa. Pozwoliła natomiast na wygenerowanie niezwykle niebezpiecznego tworu, jakim stało się Państwo Islamskie (ISIS) działające w Iraku i Syrii, realnie zagrażające bezpieczeństwu regionu od połowy 2014 r., masowo i brutalnie łamiące prawa człowieka, wolności religijne itp.³ Nie zawsze zatem próby odrzucenia starej – często zbrodniczej – władzy i rozliczenia jej działań służą danemu społeczeństwu, osłabiając wartość idei sprawiedliwości okresu przejściowego.

Złożoność problematyki *transitional justice* w połączeniu z systematycznym rozwojem tego fenomenu powoduje, że na gruncie rozważań prawnych mówić należy o konglomeracie kilku gałęzi prawa międzynarodowego. Przenikanie się wątków dotyczących materii prawa międzynarodowego praw człowieka, międzynarodowego prawa humanitarnego oraz międzynarodowego prawa karnego odpowiada konieczności holistycznego spojrzenia na problematykę sprawiedliwości (dla) ofiar i wydobycia z tych trzech zbiorów norm mechanizmów jej faktycznej realizacji⁴. Z tych samych względów czasem pozornie techniczne uregulowania o znaczeniu *stricte* prawnoproceduralnym nabierają innego sensu i innej głębi w zestawieniu z dylematami społeczeństw przekształcających się. Przykładem tego typu rozwiązania jest art. 53 Statutu Rzymskiego MTK, który literalnie mówi o możliwości porzucenia ścigania przez Prokuratora haskiego Trybunału ze względu na „interes (wymiaru) sprawiedliwości”. W rzeczywistości kryją się za tym sformułowaniem liczne wątpliwości dotyczące napięcia pomiędzy wartością pokoju i sprawiedliwości, tworzenia alternatywnych do postępowań karnych procesów stabilizacji państwa po wojnie (w praktyce MTK działa tylko w konfliktowym lub postkonfliktowym środowisku) m.in. poprzez powołanie komisji prawdy lub dotyczące odstąpienia od sądenia zbrodniarzy na mocy amnestii. Stanowi to jednocześnie duże obciążenie Prokuratora MTK, nieporównywalne z odpowiedzialnością prokuratorów krajowych.

Ponadto sprawiedliwość okresu przejściowego, nawet bez przywoływania tego terminu w codziennym publicznym dyskursie, istnieje w świadomości ludzkiej, stając się fenomenem coraz bardziej medialnym. Przypadek ruchu matek ofiar zaginionych w trakcie „brudnej wojny” w Argentynie, zbierających się od 1977 r.

3 Por. R.D. Kaplan, *Polityka wojowników. Dlaczego przywództwo potrzebuje pogańskich wartości*, Wydawnictwo „Sprawy Polityczne”, Elbląg 2008, s. 85 i nast.

4 Jak wskazują niektórzy komentatorzy, na przełomie XX i XXI w. doszło do „mariażu” prawa międzynarodowego praw człowieka, prawa konfliktów zbrojnych, a także krajowego prawa karnego. Skutkowało to dynamicznym rozwojem gałęzi międzynarodowego prawa karnego – bez wątpienia wszystkie te czynniki wpłynęły w znacznym stopniu na postrzeganie sprawiedliwości okresu przejściowego w świetle prawa międzynarodowego. Zob. T. Bojarski (red.), *System prawa karnego. Źródła prawa karnego*, t. 2, C.H. Beck: Warszawa 2011, s. 318–319.

na Plaza del Mayo w Buenos Aires⁵ czy szereg murali (przykładów sztuki ulicznej) w Kairze, dokumentujących „dzień gniewu” i następującą po nim rewolucję w Egipcie (od 2011 r.)⁶ to namacalne trudności i dylematy okresu przejściowego, znane szerokiej masie osób właśnie dzięki przekazom medialnym. Z drugiej strony same społeczeństwa przekształcające się zazwyczaj aktywnie uczestniczą w procesie wdrażania sprawiedliwości w swoim państwie (biorąc udział np. w składaniu zeznań przed utworzoną komisją prawdy), skrupulatnie śledząc i analizując jej przebieg. Warto zaznaczyć, że prace Komisji Prawdy i Pojednania dla RPA, chyba najświetniejszego tworu na świecie z zakresu metod poszukiwania i opowiadania prawdy, były regularnie transmitowane przez radio południowoafrykańskie (4 godz. dziennie). Coniedzielny program telewizyjny *Truth Commission Special Report*, pokazywany w tzw. najlepszym czasie antenowym, stał się najchętniej oglądaną audycją publicystyczno-społeczną w całym kraju⁷. Podobnie raport końcowy argentyńskiej komisji prawdy, zatytułowany *Nigdy więcej (Nunca Más)*, wydany w formie książkowej, już pierwszego dnia rozszedł się w nakładzie 40 tys. egzemplarzy, stając się niemalże bestsellerem, do dziś chętnie kupowanym i czytany przez Argentyńczyków. Warto przywołać w tym miejscu wydany przez „The New York Times Magazine” w kwietniu 2014 r., a więc równo 20 lat po dokonanych ludobójstwie w Rwandzie, przejmujący album *Portraits of Reconciliation*, przedstawiający pogodzonych sprawców-prześladowców z ofiarami-ocalałymi⁸.

Wreszcie sama sprawiedliwość okresu przejściowego zaczyna „krzepnąć” jako autonomiczna dyscyplina naukowa, już nie tylko jako ta, która łączy bogactwo i dorobek prawa międzynarodowego, stosunków międzynarodowych, nauk politycznych, nauk społecznych czy też np. psychologii, ale całościowa, dająca się wyraźnie wyodrębnić wiedza, z własnym językiem, terminologią i metodologią. Spośród zwiększającej się liczby placówek naukowych i akademickich traktujących o fenomenie *transitional justice* niewątpliwie wyróżnia się utworzony w ramach Uniwersytetu w Ulster w Irlandii Północnej w 2003 r. Instytut Sprawiedliwości

5 Warto nadmienić, że matki z ruchu z *Plaza del Mayo* to jednocześnie ofiary-aktywistki walczące o poszanowanie fundamentalnych praw człowieka dla swoich zaginionych dzieci (w rzeczywistości zamordowanych przez władzę wojskowych), jak i nosicielki narodowej pamięci o czasie brutalnych rządów junty wojskowej w Argentynie. Zob. M.E. Burchianti, *Building Bridges of Memory: The Mothers of the Plaza del Mayo and the Cultural Politics of Maternal Memories*, „History and Anthropology” 2004, vol. 15, nr 2, s. 133–150.

6 M. Grondahl, *Revolution Graffiti: Street Art of the New Egypt*, The American University of Cairo Press: Cairo 2012.

7 Za: P.B. Hayner, *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, Routledge: New York–London 2011, s. 28.

8 S. Dominus, P. Hugo, *Years after the Genocide in Rwanda, Reconciliation Still Happens One Encounter at a Time*, „The New York Times Magazine” 6.04.2014, http://www.nytimes.com/interactive/2014/04/06/magazine/06-pieter-hugo-rwanda-portraits.html?_r=0 (dostęp do wszystkich wykorzystanych w niniejszym opracowaniu źródeł internetowych datuje się na 30 października 2017 r.).

Okresu Przejściowego (*Transitional Justice Institute*). Prowadzi interdyscyplinarne badania, a także organizuje specjalne studia dotyczące tej problematyki (zarówno na poziomie magisterskim – LLM, jak i doktoranckim)⁹.

Mając na względzie fora wymiany myśli naukowej dla specjalistów z zakresu sprawiedliwości okresu przejściowego, należy zwrócić uwagę przede wszystkim na jeden z periodyków uznanej serii Oxford Journals – „International Journal for Transitional Justice”¹⁰. Czasopismo to stało się inspiracją do tworzenia kolejnych regularnych publikatorów dotyczących problematyki społeczeństw w trakcie przemian. Całości dopełnia wydana w grudniu 2012 r. przez wydawnictwo Cambridge obszerna, trzypięciotomowa *Encyklopedia sprawiedliwości okresu przejściowego* (*Encyclopedia of Transitional Justice*)¹¹. Pablo de Greiff – od 2011 r. Specjalny Sprawozdawca ds. promocji prawdy, sprawiedliwości, naprawy oraz gwarancji niewystąpienia naruszeń w przyszłości, powołany przez Radę Praw Człowieka (RPC) ONZ – podkreśla, że od pojawienia się terminu „sprawiedliwość okresu przejściowego” do wydania encyklopedii minęło nieporównywalnie mniej czasu niż w przypadku innych ważkich pojęć prawa i stosunków międzynarodowych (jak ludobójstwo czy pokój)¹².

Praktyczną stroną wykorzystania wiedzy o sprawiedliwości okresu przejściowego reprezentuje przede wszystkim organizacja pozarządowa z siedzibą w Nowym Jorku – International Center for Transitional Justice (ICTJ)¹³. Aktywnie wspiera państwa w trakcie przekształceń – ostatnio współpracując ściśle z rządem Tunezji, wdrażającym mechanizmy przejściowe jako konsekwencje Arabskiej Wiosny Ludów z początku 2011 r. Powołanie przez władze tunezyjskie specjalnego Ministerstwa ds. Praw Człowieka i Sprawiedliwości Okresu Przejściowego (*notabene* ze względu na nazwę i ukierunkowanie prac – unikatowego w skali światowej) oraz uchwalanie poszczególnych aktów prawnych w okresie transformacji jest bezpośrednim rezultatem ścisłego współdziałania analityków ICTJ z Tunezyjczykami.

Natomiast przyjęte przez Tunezję w grudniu 2013 r.¹⁴ kompleksowe prawo sprawiedliwości okresu przejściowego wskazuje na afirmację koncepcji *transitional justice* jako istotnego czynnika architektury społeczeństwa przekształcającego się po zmianie. Prawo zawiera przepisy definiujące samo pojęcie sprawiedliwości okresu przejściowego, „społeczno-polityczny proces odchodzenia od dyktatury”

9 <http://www.transitionaljustice.ulster.ac.uk/index.html>.

10 Oficjalna strona czasopisma: <http://ijtj.oxfordjournals.org/>.

11 L. Stan, N. Nedelsky (red.), *Encyclopedia of Transitional Justice*, t. 3, Cambridge University Press: Cambridge 2012.

12 P. de Greiff, *Transitional Justice Gets Its Own Encyclopedia: Vitamins or Steroids for a Developing Field?*, „International Journal of Transitional Justice” 2013, vol. 7, s. 550–553.

13 Oficjalna strona Centrum: <http://www.ictj.org/>.

14 *Loi organique 2013–53 du 24 décembre 2013, relative à l’instauration de la justice transitionnelle et à son organisation* (Prawo organiczne sprawiedliwości okresu przejściowego), 24.12.2013, <http://staging2.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/95319/112171/F-313159060/TUN-95319.pdf>.

z pełnym poszanowaniem kultury praw człowieka. Co więcej, prawo powołuje specjalne izby sądowe, których jurysdykcja obejmuje poważne naruszenia praw człowieka (wobec których ustawa nie przewiduje istnienia instytucji przedawnienia) oraz wyraźnie statuuje istnienie prawa do prawdy. Ponadto dokument zakłada powołanie niezależnej Komisji Prawdy i Godności (*Instance de la vérité et de la dignité*), która oprócz klasycznej funkcji odkrycia prawdy i tworzenia narracji na temat „czasu represji i naruszeń” ma także sformować kompleksowy program reparacyjny dla ofiar. Wreszcie ustawa określa ramy relacji Komisji z sądami karnymi (możliwość przekazania dokumentów prokuraturze). Omawiane prawo, jak podkreślają komentatorzy, mogące pozytywnie wpłynąć na proces przemian w tym północnoafrykańskim państwie, stawia Tunezję w forpoczcie państw wdrażających holistyczne rozwiązania sprawiedliwości okresu przejściowego¹⁵.

15 L. Urech, *Challenging History: The Power of Transitional Justice in Tunisia*, „Al Nakhlah: Journal on Southwest Asia and Islamic Civilization”, 10.01.2014, <http://alnakhlah.org/2014/06/10/challenging-history-the-power-of-transitional-justice-in-tunisia-by-luca-urech/>.

Spółeczeństwa przekształcające się

Zbiórczym terminem „spółeczeństwa przekształcające się” (*transitional societies*) w toku niniejszego wywodu określane będą spółeczeństwa, które wdrożyły przy najmniej jeden (jakikolwiek) mechanizm sprawiedliwości okresu przejściowego. Należą do nich spółeczeństwa postautorytarne oraz postkonfliktowe (powojenne), a także postkolonialne. Problemy tych ostatnich po zakończeniu doby kolonializmu najczęściej można zidentyfikować albo poprzez kontekst wszczepianego systemu niedemokratycznego, albo konfliktu zbrojnego. Jak zostało wspomniane już wcześniej, zdarza się, że po mechanizmy sprawiedliwości okresu przejściowego sięgają także spółeczności, które nie doświadczyły żadnej wyraźnej transformacji (USA, Kanada). W tym wypadku, choć wykorzystane środki zostaną poddane analizie w opracowaniu, to jednak same te spółeczności jako spółeczeństwa przekształcające się nie zostaną potraktowane w znaczeniu dosłownym.

Pewnym problemem są także te państwa (spółeczeństwa), które uczestniczyły w szerszym procesie zmian polityczno-społecznych (np. w ujęciu regionalnym), są członkami międzynarodowych organizacji, także regionalnych systemów ochrony praw człowieka, natomiast w gruncie rzeczy nie przeprowadziły żadnej lub prawie żadnej próby rzeczywistej transformacji. Ich działalność nie doprowadziła do istotnego zwiększenia poziomu ochrony praw człowieka oraz rozliczenia swojej przeszłości. Przykładem może być Federacja Rosyjska, która nie przeszła procesu demokratyzacji, co więcej, w ostatniej dekadzie uformowała coraz bardziej autorytarną formę rządów pod silnym przywództwem Władimira Putina, ograniczając przy tym prawa i swobody obywatelskie. Jednocześnie jest adresatem szeregu orzeczeń ETPC, choćby w tzw. sprawach czeczeńskich (zabójstwa, uprowadzenia czy wymuszone zaginięcia), mogących uchodzić za orzeczenia sądowe z silnym rdzeniem idei sprawiedliwości okresu przejściowego – aczkolwiek na ogół niewykonywanych przez państwo rosyjskie. Dlatego też, choć sama Rosja nie może zostać uznana

za państwo, które podjęło wysiłki wdrożenia założeń *transitional justice*, to „echo” jej działań (co do zasady – naruszeń praw) ma swoje odzwierciedlenie w nauce, ale przede wszystkim w praktyce sprawiedliwości okresu przejściowego¹.

Podkreślić należy, że terminem tym powinny być objęte także pewne grupy społeczne, do tej pory systematycznie pomijane w dyskursie dotyczącym sprawiedliwości okresu przejściowego. To żyjące na ogół w ramach większych społeczności państwowych, choć jednak tradycyjnie odmienne, tzw. ludy rdzenne (*indigenous people*). Niejednokrotnie przeszłe naruszenia w przypadku ludów tubylczych to przede wszystkim dziedzictwo działalności mocarstw kolonialnych². Warto nadmienić, że pierwsze kroki, zarówno na gruncie teoretyczno-badawczym, jak i praktycznym, dotyczącym włączenia ludów rdzennych w główny nurt mechanizmów *transitional justice*, zostały podjęte. Jak na razie ogranicza się to wyłącznie do krajów rozwiniętych z silnymi tradycjami demokratycznymi. Przykładem stała się powołana w 2009 r. w Kanadzie Komisja Prawdy i Pojednania, zorientowana na odkrycie prawdy na temat naruszeń dokonanych na ludności indiańskiej przez system tzw. szkół rezydualnych od końca XIX w.³ Pozostałe państwa zmagające się z własną przeszłością, w ramach których żyją społeczności rdzenne, nie decydują się na wdrożenie specjalnych programów obejmujących wyłącznie ludność tubylczą. Nierzadko, głównie ze względów ekonomicznych i chęci inwestycji na terenach tradycyjnie przez nie zamieszkałych, systematycznie je wyniszczają (mało znany, ale dość frapujący kazus ludności *Chittagong* w południowo-wschodnim Bangladeszu⁴).

Warunek wdrożenia przynajmniej jednego z mechanizmów sprawiedliwości okresu przejściowego dla określenia społeczeństwa mianem przekształcającego się bywa czasem nieco mylący, kiedy zauważy się, że w praktyce żadna większa

- 1 Badacze nazywają ten stan „skonfliktowaną demokracją” (*conflicted democracy*), tj. utrzymywaniem instytucji o rodowodzie demokratycznym, powstałym lub rozwiniętym w wyniku pewnej (gwałtownej) zmiany polityczno-społecznej, ale bez faktycznej „treści demokracji”, która mogłaby z kolei przełożyć się na wykorzystanie mechanizmów sprawiedliwości okresu przejściowego. Zob. F. Ni Aolin, C. Campbell, *The Paradox of Transition in Conflicted Democracies*, „Human Rights Quarterly” 2005, vol. 27, nr 1, s. 172–213.
- 2 Por. J. Balint, J. Evans, N. McMillan, *Rethinking Transitional Justice, Redressing Indigenous Harm: A New Conceptual Approach*, „International Journal of Transitional Justice” 2014, vol. 8, s. 194–216.
- 3 To komisja zajmująca się problemem dyskryminacji ludności tubylczej (indiańskiej), począwszy od 1870 r., poprzez objęcie jej programem tzw. rezydualnych szkół (chrześcijańskich) (*National Residential Schools*). Program ten uniemożliwił rozwój osobisty zgodnie z indiańską tradycją czy wierzeniami, nierzadko poprzez zerwanie kontaktu dzieci z rodzicami. Por. M. James, *A Carnival of Truth? Knowledge, Ignorance and the Canadian Truth and Reconciliation Commission*, „International Journal of Transitional Justice” 2012, vol. 6, s. 182–204.
- 4 Zob. M. Haque, *Post-Conflict Situations in the Chittagong Hill Tracts, Bangladesh*, [w:] M. Rahman (red.), *Post-Conflict Justice, Peace and Human Rights*, ELCOP: Dhaka 2009, s. 155–170.

transformacja w obrębie danego społeczeństwa właściwie się nie dokonała. Mimo to wykorzystanie pewnych instrumentów przejściowych (często w wyniku „odgórnego” działania społeczności międzynarodowej) automatycznie przesuwa dane państwo i społeczeństwo do kręgu krajów objętych agendą *transitional justice*. Mimo niedoskonałości wskazanego terminu, nie jest możliwe znalezienie innego, bardziej adekwatnego dla sytuacji *transitional societies*. Możliwe określenie w rodzaju „społeczeństw wrażliwych” (*fragile societies*) jako odzwierciedlenie „państw wrażliwych” (łagodniejsze nazwanie fenomenu „państw upadłych”, *failed states*) nie zawsze odnosi się do społeczeństwa wdrażającego mechanizmy sprawiedliwości okresu przejściowego. Zróznicowane społeczeństwo upadłej Somalii z pewnością jest społeczeństwem wrażliwym, choć jednocześnie mówienie o strategii *transitional justice* w tym państwie byłoby sporym nadużyciem⁵.

Mając na uwadze powyższe, należy jednocześnie poczynić zastrzeżenie, że termin „społeczeństwo przekształcające się” w znaczeniu ekonomicznym (z socjalizmu do kapitalizmu lub odwrotnie) nie jest tożsamy z pojęciem przyjętym na potrzeby niniejszego opracowania.

Zgodnie z celem postawionym we wstępie do pracy, tj. zdeterminowaniem możliwych rozwiązań i instrumentów dostarczania sprawiedliwości (dla) ofiar – istotnych elementów tkanki społeczeństw przekształcających się – fenomen sprawiedliwości okresu przejściowego zostanie przedstawiony właśnie jako zbiór mechanizmów zorientowanych na pokrzywdzonych i poszkodowanych. Sprawiedliwość okresu przejściowego to zatem sprawiedliwość dla ofiar zbrodniczych reżimów czy krwawych konfliktów zbrojnych. Tylko w ten sposób rozumiana – a nie jako w gruncie rzeczy pozbawione treści dokonanie jedynie przeobrażeń samych instytucji państwowych – ma szansę przynieść pozytywny wkład na drodze do rzeczywistej transformacji państwa ku demokracji i do tworzenia rządów prawa lub budowania pokoju i stabilizacji po wojnie.

5 Co ważne, podobnie jak w przypadku strategii sprawiedliwości okresu przejściowego, tak i w przeciwdziałaniu zjawisku państw upadłych (będących bardzo poważnym wyzwaniem dla międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa), za najbardziej skuteczne uważa się te inicjatywy, które osadzone są wyraźnie w percepcji ludności społeczeństwa przekształcającego się lub społeczeństwa wrażliwego, aktywnie uczestniczących i włączających się w proces normalizacji i stabilizacji swojego państwa (*bottom-up approach*). Społeczność międzynarodowa, zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku jest najbardziej skuteczna, kiedy **asystuje, wspomaga** zainteresowane społeczeństwo, a nie **zastępuje** je w podejmowanych wysiłkach. Por. A. Szpak, *What to Do with Failed States – A Quest for a Solution from the Inside*, „Chinese Journal of International Law” 2014, vol. 13, nr 2, s. 256.

Rozdział 1

Sprawiedliwość okresu przejściowego – analiza fenomenu

Pojęcie sprawiedliwości okresu przejściowego w światowym dyskursie pojawiło się stosunkowo późno, bo z początkiem lat 90. XX w. Przyjmuje się, że równoległymi twórcami samego pojęcia byli badacze Neli Kritz i Ruti Teitel, którzy posłużyli się tym terminem w swoich pracach opisujących dokonujące się właśnie przemiany w Europie Środkowej i Wschodniej. Zwłaszcza obszerna monografia pod redakcją Kritzta stanowiła swoiste studium przypadku poszczególnych państw transformującej się Europy „zza żelaznej kurtyny”, wprowadzając do publicznego obiegu nowe pojęcie *transitional justice*¹. Jednocześnie trwające wciąż przekształcenia w państwach Ameryki Łacińskiej, zapoczątkowane jeszcze w latach 80. (w 1991 r. powołana została w Chile Komisja Prawdy i Pojednania) również wymagały syntetycznego nazwania i identyfikacji. Niemal od początku pojęcie sprawiedliwości okresu przejściowego kojarzone było z ruchem praw człowieka, nawet bardziej w wymiarze praktycznym – prawników, organizacji pozarządowych działających na rzecz ochrony podstawowych praw ludzkich w reżimach niedemokratycznych aniżeli w wymiarze typowo naukowym.

1.1. Definicja sprawiedliwości okresu przejściowego

Sprawiedliwość okresu przejściowego większość autorów określa jako zespół środków i mechanizmów, po które sięgają państwa w dobie gwałtowej zmiany polityczno-społecznej po okresie rządów totalitarnych lub autorytarnych, albo będącej

1 N. Kritz (red.), *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, t. 1–3, US Institute of Peace Press: Washington DC 1995.

następstwem konfliktu zbrojnego. Nie dotyczy każdej zmiany władzy, zwłaszcza gdy ma ona charakter zmiany legitymizowanej konstytucją danego narodu czy wynika z podstawowych reguł demokracji, tj. alternacji elit. Nieplanowana zmiana, która sama w sobie inicjuje konieczność określenia parametrów przejścia, może mieć charakter pokojowy (np. kraje Europy Środkowo-Wschodniej z wyjątkiem Rumunii) lub też nie (państwa objęte Arabską Wiosną Ludów, kraje Afryki Subsaharyjskiej), co nie stanowi warunku podjęcia tematu wdrożenia mechanizmów *transitional justice*. Równocześnie, jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, natura sprawiedliwości okresu przejściowego różni się zdecydowanie w formułujących ją państwach rozwiniętych (o silnych tradycjach demokratycznych, nawet jeśli na pewien czas przerwanych przez władzę autorytarną) w porównaniu z państwami autorytarnymi. Wzmacnia to jeszcze kultura i tradycja danego społeczeństwa przekształcającego się, a także ewentualna interwencja z zewnątrz czy próby „dopasowania” krajów niezachodnich do zachodniego modelu demokracji i rządów prawa².

To bez wątpienia słuszne spostrzeżenie potwierdza nawet krótki przegląd państw, które wdrożyły lub mają zamiar implementować instrumenty *transitional justice*. Należą one do wszystkich stref geograficznych, kulturowych i politycznych – znajdzie się tam państwa o silnej kondycji ekonomicznej oraz państwa rozwijające się. Z jednej strony w spectrum państw, które formowały bądź formują „strategię przejścia” znajdują się np. Niemcy, Irlandia Północna, Polska, kraje byłej Jugosławii, Argentyna, Brazylia, Peru, z drugiej są to m.in. RPA, Sierra Leone, Kenia, Czad, Uganda, Kambodża, Timor Wschodni czy Bangladesz. Kraje o przeszłości kolonialnej, jednocześnie niezakorzone w demokracji – choćby Sierra Leone, Kambodża, Gwatemala, Timor Wschodni – decydują się na implementowanie mechanizmów procesów karnych czy poszukiwania i opowiadania prawdy pod silną presją społeczności międzynarodowej. Instytucjonalny udział jej przedstawicieli (przykład Sądu Specjalnego dla Sierra Leone)³ stanowi często jedyną szansę na powodzenie realizacji idei *transitional justice*.

Mechanizmy sprawiedliwości okresu przejściowego zorientowane są na badanie i wyjaśnianie przeszłych naruszeń praw, często o masowym lub strukturalnym charakterze, włącznie z osądzeniem i prawnym skazaniem winnych popełnianych zbrodni, w tym przywódców państwowych czy wojskowych. Z tego też powodu często zamiennie o sprawiedliwości okresu przejściowego – choć jest to określenie o zdecydowanie bardziej publicystycznej konotacji – mówi się o rozliczaniu zbrodni przeszłości lub po prostu rozliczaniu przeszłości. W konsekwencji mechanizmy *transitional justice* wprowadzone są w celu zdeterminowania **odpowiedzialności państwa** lub **odpowiedzialności jednostki** za naruszenia praw. Jednocześnie należy zaakcentować wielką rolę wartości **pojednania**, które – zwłaszcza w afrykańskich społeczeństwach przekształcających się – stanowi niejednokrotnie synonim

2 L.E. Fletcher, H.M. Weinstein, J. Rowen, *Context, Timing and the Dynamics of Transitional Justice: A Historical Perspective*, „Human Rights Quarterly” 2009, vol. 31, s. 166.

3 *Ibidem*, s. 196.